

حقیقت و وحی

با تأکید بر دیدگاه فلاسفه

محمد حسن یعقوبیان

www.ketab.ir

روزنامه فرهنگ اندیشه اسلامی
مجله اندیشه اسلامی

حقیقت و وحی

با تأکید بر دین اسلام، فلاسفه

محمدحسن یعقوبیان

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۹۵

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری جعفری

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: یعقوبیان، محمدحسن، ۱۳۶۲.

عنوان و نام پدیدآور: حقیقت و وحی با تأکید بر دیدگاه فلاسفه / محمدحسن یعقوبیان

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: ۳۴۳ص.

شابک: ۷-۳۵۸-۱۰۸-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: وحی.

موضوع: Revelation.

موضوع: وحی - اسلام - جنبه‌های قرآنی.

موضوع: Revelation—Islam—Qur'anic teaching.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵ ج۷ ص/۳/ ۲۲۰ BP

رده‌بندی دیوبنی: ۲۹۷/۴۳

شماره کتابشناسی ملی: ۴۵۳۷۷۹۱

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۳۳۴۱ - ۸۸۵۰۵۴۰۲

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱	پیشگفتار
۱۵	مقدمه آیت الله کتر احمد مفتحی
۱۹	مقدمه مؤلف
۲۵	بخش اول: نظریه‌های وحی
۲۷	مقدمه
۲۹	فصل اول: توصیف انواع وحی در قرآن
۳۳	فصل دوم: نظریه‌های وحی
۳۳	گفتار اول: نظریه منکران سنتی
۳۶	گفتار دوم: نظریه روان‌شناختی
۴۰	گفتار سوم: نظریه کلامی
۴۰	الف) موضع اول: کلام الهی
۴۱	ب) موضع دوم: شعور مرموز و ویژه
۴۵	گفتار چهارم: نظریه عرفانی
۴۹	فصل سوم: وحی در مسیحیت
۵۱	گفتار اول: نظریه گزاره‌ای
۵۱	گفتار دوم: نظریه تجربه دینی
۵۴	گفتار سوم: نظریات تلفیقی

۵۴	الف) نظریه تجربه نبوی
۵۸	ب) نظریه فعل گفتاری
۶۱	فصل چهارم: تحلیل و بررسی
۶۷	بخش دوم: حقیقت وحی از دیدگاه فلاسفه
۶۹	فصل اول: خاستگاه مسئله وحی
۷۰	الف) تبیین معرفت‌شناختی
۷۰	ب) تبیین انسان‌شناختی
۷۱	ج) تبیین تطبیق فلسفه و عرفان با دین
۷۳	فصل دوم: حقیقت وحی از دیدگاه فارابی
۷۷	گفتار اول: تحلیل و بررسی
۸۳	فصل سوم: حقیقت وحی از دیدگاه ابن‌سینا
۸۴	گفتار اول: مبنای هستی‌شناختی
۸۶	گفتار دوم: مبنای انسان‌شناختی
۹۶	گفتار سوم: مبنای معرفت‌شناختی
۹۶	الف) سیر دوطرفه معرفت
۹۹	ب) عدم اتحاد عاقل و معقول
۱۰۰	گفتار چهارم: توصیف دیدگاه ابن‌سینا
۱۰۱	الف) رویکرد فلسفی
۱۱۲	ب) رویکرد کلامی
۱۱۷	گفتار پنجم: تحلیل و بررسی
۱۱۸	الف) تمایز ابن‌سینا از فارابی
۱۲۱	ب) اوصاف نبی
۱۲۴	ج) جبرئیل و عقل فعال
۱۲۹	فصل چهارم: حقیقت وحی از دیدگاه غزالی
۱۳۰	گفتار اول: رویکرد فلسفی
۱۳۳	گفتار دوم: رویکرد کلامی

۱۳۳	الف) اسما و صفات الهی.....
۱۳۵	ب) کلام نفسی.....
۱۳۸	ج) نفی علیت.....
۱۳۹	د) نظریه کسب.....
۱۴۱	گفتار سوم: رویکرد تجربه دینی.....
۱۴۳	گفتار چهارم: رویکرد عرفانی.....
۱۴۳	الف) مبنای هستی‌شناختی.....
۱۴۹	ب) مبنای انسان‌شناختی.....
۱۵۲	ج) مبنای معرفت‌شناختی.....
۱۵۸	د) تصویر عرفانی وحی.....
۱۶۲	گفتار پنجم: تبیین وحی از دیدگاه غزالی.....
۱۶۶	گفتار ششم: تحلیل و بررسی.....
۱۶۶	الف) تبیین تنوع رویکردهای غزالی.....
۱۶۸	ب) کلام نفسی و افانیه وحی.....
۱۷۱	ج) فرشته وحی.....
۱۷۳	د) نظریه کسب و قلب قدسی نبی.....
۱۷۸	و) تجربه عرفانی و تجربه دینی.....
۱۸۶	هـ) حقیقت وحی.....
۱۹۳	فصل پنجم: حقیقت وحی از دیدگاه شیخ اشراق.....
۱۹۳	گفتار اول: رویکرد مشائی.....
۱۹۵	گفتار دوم: رویکرد اشراقی.....
۱۹۶	الف) مثل افلاطونی.....
۱۹۸	ب) مثل معلقه نوریه.....
۱۹۹	گفتار سوم: تحلیل و بررسی.....
۲۰۰	الف) نقد دلایل اثبات مثل افلاطونی.....
۲۰۲	ب) نفوس سماوی یا عالم مثال مفصل.....

- ۲۰۵..... (ج) مثال متصل
- ۲۰۷..... فصل ششم: حقیقت وحی از دیدگاه ملاصدرا
- ۲۰۸..... گفتار اول: رویکرد فلسفی
- ۲۰۸..... الف) فعل
- ۲۱۲..... ب) انفعال
- ۲۱۵..... (ج) رابطه تأثیری میان فاعل و منفعل
- ۲۲۴..... (د) تصویر فلسفی وحی
- ۲۲۵..... ۳-۲-۲: رویکرد کلامی
- ۲۲۶..... الف) معنا و اقسام کلام الهی
- ۲۲۸..... ب) تمایز کتب و کلام
- ۲۲۹..... (ج) ملاصدرا
- ۲۳۱..... (د) الواح علم الہی
- ۲۳۲..... (و) تصویر کلامی وحی
- ۲۳۳..... گفتار سوم: رویکرد عرفانی
- ۲۳۳..... الف) حقیقت محمدیه
- ۲۳۴..... ب) انسان کامل
- ۲۳۶..... (ج) نبوت و ولایت
- ۲۳۷..... (د) مراتب و انواع کشف
- ۲۴۰..... (و) تمایز الهام و وحی
- ۲۴۱..... (هـ) تصویر عرفانی وحی
- ۲۴۲..... گفتار چهارم: توصیف وحی از دیدگاه ملاصدرا
- ۲۴۴..... الف) هستی‌شناسی صدرایی
- ۲۴۶..... ب) انسان‌شناسی صدرایی
- ۲۴۷..... (ج) معرفت‌شناسی صدرایی
- ۲۴۹..... گفتار پنجم: تحلیل و بررسی
- ۲۴۹..... الف) کلام، صفت ذاتی یا فعلی

۲۵۲.....	(ب) مشاهده یا اتحاد.....
۲۵۸.....	(ج) حدس، الهام و کشف.....
۲۶۳.....	بخش سوم: تحلیل نهایی از مسئله وحی.....
۲۶۵.....	فصل اول: روش‌شناسی مسئله وحی.....
۲۶۹.....	فصل دوم: اقسام عرضی وحی.....
۲۶۹.....	گفتار اول: اقسام وحی در قرآن (با نظر به واژه وحی).....
۲۷۷.....	گفتار دوم: نبی و اقسام وحی.....
۲۸۰.....	(الف) ملک وحی.....
۲۸۸.....	(ب) نصیبت نبی.....
۳۰۵.....	فصل سوم: حقیقت وحی و مراتب طولی آن.....
۳۰۵.....	گفتار اول: جنس کلام وحی.....
۳۰۷.....	گفتار دوم: معنی کلام وحی.....
۳۱۰.....	گفتار سوم: مراتب و اقسام کلام وحی.....
۳۱۳.....	گفتار چهارم: ماهیت ویژه وحی نبوی.....
۳۱۴.....	گفتار پنجم: ارتباط میان مراتب کلام وحی.....
۳۱۷.....	فصل چهارم: نبوت اکتسابی یا موهبتی.....
۳۲۰.....	نتیجه.....
۳۲۳.....	کتابنامه.....
۳۳۱.....	فهرست آیات.....
۳۳۵.....	فهرست روایات.....
۳۳۷.....	نمایه اعلام.....
۳۴۱.....	نمایه موضوعی.....

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به ویژه تعالی متعالی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مرفعی و نجات بخش آدمی، در عرصه -ات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیانی و ارزش‌ها، اسلامی، سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح نامستی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌ها و مکاتب بشری و نظام‌های مبتنی بر آن‌ها گشت. بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریه‌پروری و نوآوری پیرامون زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع متعادل از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین، تبیین و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگ اسلامی و سلامت فکری اقشار تحصیل کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی- فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان آیت الله علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیر دولتی و غیر انتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین پژوهی»، «نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی» و «دانشنامه‌نگاری دینی» و همچنین «مرکز پژوهش‌های جوان» فعالیت می‌کند.

گروه فلسفه که از جمله گروه‌های پژوهشکده‌ی «حکمت و دین پژوهی» است منظر تحقق اهداف زیر، همزمان با تشکیل پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی شکل گرفته است:

۱. بازپژوهی و بازپیرایی فلسفه اسلامی.

۲. تبیین و تنسیق فلسفه اسلامی به زبان زمان.

۳. احیای نام و جهت تعمیق و ایجاد پویایی و بالندگی در فلسفه اسلامی با

رجوع به نظر و نیازهای جدید.

۴. پاسخگویی به شبهات القایی در قلمرو حکمت و فلسفه اسلامی.

۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌ها، معارض فلسفی.

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی تاسیس شده است با بهره‌مندی از توانمندی علمی اعضای هیأت علمی، محققان و همکاری دیگر نهادهای علمی، مباحث فلسفه دین را توسعه و تعمیق دهد. در همین راستا این نهاد رفیق گردید در سال ۱۳۹۱ مجوز رسمی قطب فلسفه دین را از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای توسعه، تعمیق، ساماندهی و مدیریت این حوزه اخذ کند.

قطب علمی مرکزی است که در آن دانشمندان و محققان برجسته یک رشته با همکاری و در قالب کارگروهی می‌کوشند تا با تولید دانش و به‌آرایی پاسخگوی نیازهای علمی، اجتماعی و فرهنگی این رشته بوده و در راستای کسب مرجعیت علمی گام بردارند. با توجه به بیانات مهم مقام معظم رهبری در خصوص تحقق مرجعیت علمی جمهوری اسلامی ایران در جهان، در پنجاه سال آینده، قطب‌های علمی کشور کوشش مضاعفی برای دستیابی به جایگاه مرجعیت در کشور دارند. اهداف عمده این قطب عبارتند از:

۱. نقد فلسفه دین غربی

۲. تاسیس و توسعه فلسفه دین اسلامی

۳. پاسخ به سوالات و شبهات در زمینه مسائل فلسفه دین در عرصه جهانی و داخلی

۴. تغذیه و جهت دهی فعالیت های علمی در حوزه فلسفه دین در حوزه و دانشگاه در دو ساحت آموزش و پژوهش برای احراز مرجعیت

۵. پشتیبانی نظری از مبانی عقلی و برون دینی نظام اسلامی و کاربردی کردن فلسفه دین اسلامی از این رهگذر

۶. کشف و تبیین و دفاع از مبانی علوم انسانی اسلامی و نقد مبانی رقیب ارتقاء سطح کمی و کیفی آموزش فلسفه دین اسلامی در دانشکده های مربوطه در سراسر کشور

۸. سوق دادن محققین برجسته فلسفه دین به سمت مسئله یابی در رده های مربوط با حوزه فلسفه دین و تبیین تاثیر آن بر زندگی فردی و جمعی و ارائه راه حل برای آن

۹. بسترسازی مناسب برای تربیت اندیشمندان متمحض و تراز اول در حوزه مسائل فلسفه دین اسلامی

اینک آنچه پیش روی شماست، نتیجه یکی از پژوهش های مشترک گروه «فلسفه» با «قطب فلسفه دین» است که با علم محقق ارجمند جناب آقای دکتر محمد حسن یعقوبیان در گروه فلسفه تألیف شد ایشان دکتری فلسفه و کلام، و عضو هیئت علمی دانشگاه معارف قرآن و عترت اصفهان می باشد. دکتر یعقوبیان علاوه بر تدریس، صاحب مقالاتی نیز هست که از جمله آنها می توان به این موارد اشاره نمود: هندسه تشکیکی وحی در حکمت متعالیه، کشف فلسفه صدرایی؛ چیستی شناسی وحی از دیدگاه ابن سینا؛ فلسفه، روان شناسی از منظر ابن سینا؛ مطهری و مسئله دین و فرهنگ. مقاله اخیر به عنوان همایش جهانی حکمت مطهر در سال ۱۳۹۴ را کسب نموده است.

حقیقت وحی از جمله موضوعاتی است که در ادیان آسمانی جایگاه خاصی دارد. در این میان عارفان، فیلسوفان و متکلمان در ادیانی همچون اسلام و مسیحیت در برهه های مختلف در تحلیل حقیقت وحی اهتمام داشته اند. باتوجه به اهمیت این موضوع و همچنین شبهات و پرسش ها در این خصوص هنوز هم اندیشمندان بدین مهم می پردازند. یکی از ضرورت های موجود بازخوانی و

تحلیل نظرات حکما و عرفا و متکلمان اسلامی در این خصوص است؛ چراکه وجود برخی عبارات در متون اندیشمندان اسلامی موجب سوء تفاهم را فراهم آورده و برخی روشنفکرها این عبارات را دستمایه قرار داده و با استناد به متون فلسفه و عرفانی، به زعم خویش در مقام نقد حقیقت وحی برآمده‌اند.

رویکرد اصلی کتاب، رویکردی فلسفی است. اما به اقتضاء برخی موضوعات، به رویکردهای کلامی و عرفانی عنایت شده است. هدف محقق محترم آن است که با رویکردی جامع نگر، ساحت‌های معرفتی مختلف در کنار هم بنشینند و در یک روش دیالکتیکی به گفتگوی انتقادی بپردازند. این روند، روشی به روش تحلیلی-تطبیقی فراخوانده است. به دنبال همین روش است که در این فصول مختلف، هم به شکل تدریجی و هم در فصل‌نهایی و جمع‌بندی‌میان راه‌آله اندیشمندان مختلف مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرند و در نهایت با روش تلفیقی، پوسته‌ها و هسته‌های نظرات و دیدگاه‌های مختلف از یکدیگر متمایز می‌شوند، تا وفاق و خلاف آن‌ها مشخص گردد و نظر نهایی نشان تلقی شود.

در پایان از همه اعضای شورای علمی گروه فلسفه و ارزیابان جناب آقایان محمد جعفری، مهدی عبداللهی، حسن عساقی و همچنین جناب آقای دکتر بهشتی که مقدمه‌ای بر کتاب نگارش نمود و نیز منابع گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند، صدراتاً تشکر و از اساتید و صاحب‌نظران درخواست می‌شود تا با ارسال نرات و پیشنهادات سازنده خویش ما را یاری نمایند.

گروه فلسفه

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

قطب علمی فلسفه دین

■ مقدمه آیت‌الله دکتر احمد بهشتی ■

وحی از مسائل بسیار مهمی است که هرکسی بر حسب بینش علمی یا کلامی یا فلسفی خود به گونه‌ای به تقریر و تبیین یا نفی آن پرداخته است. آنهایی که به وحی انبیا ایمان آورده‌اند، غالباً به واسطه مشاهده آثار و علائم بوده است؛ ولی ایمان خود مدعیان و محققان برخی افراد دیگر، از راه تجربه درونی و شهود و سماع حقیقت آن است. حدیثی در این باره می‌فرماید: «آمن الرسول بما أنزل الیه من ربه و المؤمنون»^۱ پیامبر و مؤمنان به آنچه از جانب پروردگار بر او نازل شده، ایمان آوردند.

پیدا است که ایمان پیامبر ﷺ به دلیل آن است که حقیقت وحی را در کانون دل و جان خود شهود می‌کند؛ چنان‌که امیرالمؤمنین^ع نیز: «شهود یا سماع حقیقت وحی، تابع نفس مقدس نبوی است و پیامبر اعظم^ص به او فرمود: «انک لری ما اری و تسمع ما اسمع و لکنک لست بنبی».

معلوم است که اکثریت مؤمنان چنین نبوده‌اند. آنها از راه مشاهده آثار و آثار به یقین رسیده و ایمان آورده بودند. آیا ما راهی به سوی حقیقت وحی داریم؟ آیا می‌توانیم حقیقت وحی را در خود یا در مدعیان آن شهود کنیم؟ بدون شک در وجود انسان ابزارهایی برای ادراک و ارتباط با جهان خارج تعبیه شده است. همه انسان‌ها از ابزار حس برخوردارند. حیوانات نیز چنین‌اند.

پس از ادراک حسی نوبت به ادراک عقلی می‌رسد. انسان‌ها مفاهیم کلی و انتزاعی را با عقل خویش، به دنبال ادراکات حسی ادراک می‌کنند. ما انسان‌ها به جز ادراک حسی و ادراک عقلی از نوع دیگری از ادراک برخورداریم که الهامات و رؤیاهای صادقه شاهد آن است. پیامبر گرامی اسلام ﷺ فرموده است: «الرؤيا الصادقة جزء من سبعين جزء من النبوة»^۱ رؤیاهای صادقه جزئی است از هفتاد جزء نبوت.

رؤیاهای صادقه تجربه‌ای باطنی است که هرکسی در زندگی خود، بارها با آن روبه‌رو می‌شود. برخی از رؤیاهای صادقه تعبیر نیاز دارند، و بعضی آن‌قدر صراحت دارند که از تعبیر بی‌نیازند. باین‌حال، خواب‌هایی هم داریم که از سنخ آنها خارج اند. پیامبر گرامی اسلام ﷺ فرمودند: «الرؤيا ثلاثة: بشري من الله، و تحزين من الشيطان، و ردي»^۲ «بشری از خدا و آنچه انسان در قسم است: بشارتی از جانب خدا و اندوهی که شیطان پدید می‌آورد و آنچه انسان در بیداری خیال می‌کند و در خواب آن را می‌بیند».

در رؤیای صادقه، نفس آدمی به عالم غیب - یعنی جایگاه اصلی خود - متصل می‌شود و به شهود یا سماع و انبیا می‌شود؛ خواه نیازمند تعبیر و تأویل باشد یا نباشد. از اینجا معلوم می‌شود که انسان استعدادی وجود دارد که می‌تواند خارج از محسوسات و معقولات، به ادراکات نامرئی شود؛ هرچند این استعداد فقط در خواب بروز نمی‌کند؛ بلکه در بیداری نیز گاهی ظاهر می‌شود و نامش الهامات است. پیامبران علاوه بر اینکه از حس و عقل نیرومندی برخوردارند، از نیروی ارتباط با عالم غیب نیز با شدت و حدت بهره‌مند هستند و به دلیل همین استعداد شگرف و خدادادی است که از جانب حق برگزیده می‌شوند تا خلق را هدایت کنند. اینان در خواب یا بیداری با عالم غیب مرتبط می‌شدند و حقایق را شهود یا سماع می‌کردند و به اطلاع مردم می‌رساندند. قرآن کریم دریافت وحیانی انبیا را سه قسم دانسته، هر سه قسم را از مقوله سخن گفتن

۱. محمدباقر مجلسی: بحارالانوار؛ ج ۴۹، ص ۱۸۴.

۲. همان، ج ۵۸، ص ۱۹۱.

خدا با برگزیدگان خود شمرده است: قسم اول وحی است که ما آن را وحی به معنای اخص می‌شماریم، قسم دوم از ورای حجاب و قسم سوم ارسال فرشته است. در اصطلاح، هر سه قسم، وحی است و ما آن را وحی به معنای اعم می‌نامیم.^۱ فلسفه و کلام نمی‌توانند از کنار مسئله وحی، بی‌اعتنا بگذرند؛ بلکه وظیفه آنها تحلیل و تبیین عقلانی است. به همین دلیل است که می‌بینیم تقریباً همه مکاتب کلامی و فلسفی بدان پرداخته و آن را تحلیل و تبیین کرده‌اند. محقق ارجمند، دکتر محمدحسن یعقوبیان، در مراحل تحصیلات عالی خود درباره تبیین فلسفه و کلامی وحی دغدغه داشته و در این زمینه مهم یک پایان‌نامه ارشد و یک رساله دکتری به نگارش درآورده‌اند و اکنون محصول زحمات چندین‌ساله خود را ندیم. حل دل‌سوزی کنند. توفیق روزافزون ایشان را از خدای متعال خواهیم خواست.

احمد بهشتی

■ مقدمه مؤلف ■

موضوعی که این پژوهش به بررسی آن می‌پردازد، حقیقت وحی است. این موضوع قدمتی به اندازه تاریخ فلسفه اسلامی دارد؛ البته علاوه بر دیدگاه فلسفی، نظرات دیگری نیز در این باب وجود دارد که در ساحت‌های معرفتی مختلف، مانند کلام و عرفان، ارائه شده و از آنجاکه این مسئله اهمیت کانونی در مباحث دینی دارد، همچنان دین‌پژوهان در مباحث فلسفه دین و کلام جدید به بحث و بررسی آن می‌پردازند؛ اما در این سال‌ها، بازنه‌رانی و نقد و بررسی نظریات اندیشمندان اسلامی در حوزه فلسفه و عرفان خالی است؛ به‌ویژه آنکه در برخی از کتب، تقریرات سلیقه‌ای و سطحی از نظرگاه آنان ارائه می‌شود. در راستای چنین امری بر آن شدیم به بررسی دیدگاه اندیشمندان و فاسوفان مسلمان در کاوش سرشت سروش وحی بپردازیم.

در واقع، پرسش از حقیقت وحی به دنبال پرسش از ماهیت و ابعاد آن است که نمی‌تواند با خداوند و عالم بالا برقرار می‌کند؛ همچنین از آنجاکه وحی یک معرفت است، نوع و سنخ این معرفت از دیگر پرسش‌های اندیشمندان، به‌ویژه در ساحت معرفت فلسفی است؛ به دیگر سخن، پرسش اساسی این است که پیامبر، به عنوان یک انسان، چگونه و با چه ابزاری پیام وحیانی را دریافت می‌کند؟ کیفیت رابطه خاص یک انسان با عالم غیب چگونه است؟ و البته از سوی خداوند، به عنوان فاعل وحی، چگونه این پیام به انسان‌ها منتقل می‌شود؟ همچنین، با توجه به اینکه مسئله وحی حقیقتی چندتباری دارد و رویکرد

جامع‌نگری می‌طلبد، این پرسش‌ها به وجود می‌آیند که ساحت‌های معرفتی مختلف کلامی، فلسفی و عرفانی در کجا با یکدیگر اشتراک و افتراق دارند؟ آیا هسته مشترکی میانشان وجود دارد؟ تنوع رویکردی این ساحت‌ها چگونه در به‌دست‌آمدن دیدگاه جامع‌نگر تبیین و بهره‌برداری می‌شود؟ پاسخ به این پرسش‌ها سنخ وحی را مشخص می‌کند.

رویکرد اصلی این کتاب در بررسی این موضوعات، با تأکید بر رویکرد فاشی است؛ اما از آنجاکه ذات بحث، در قسمت‌های بسیاری از آن، صبغه کلامی دارد، به همین جهت از این نظر که اندیشمندانی مانند غزالی و ملاصدرا و حتی ابن‌سیرین و شیخ اشراق، به رویکرد کلامی بی‌توجه نبوده‌اند، در این پژوهش به وحی از زبان رحمت و استفاده از آیات و روایات نیز توجه شده است؛ به‌ویژه در فصل پایانی که کوشش شده است در حل بهتر مسئله، آیات و روایات درباره این موضوع بررسی شده‌اند؛ همچنین به دلیل تأثر و استفاده کسانی مانند غزالی و ملاصدرا از رویکرد عرفانی، نکات برجسته و کاربردی عرفان نظری نیز تا حد امکان، مغفول نمانده است؛ از این رو کوشش شده است با رویکردی جامع‌نگر، ساحت‌های معرفتی مختلف در کنار هم قرار گیرند و در یک روش دیالکتیکی به گفت‌وگوی انتقادی بپردازند. این روند موجب شکل‌گیری این پژوهش بر اساس روش تحلیلی - تطبیقی شده است.

به دنبال همین روش است که هم به شکل تدریجی در فصل‌های مختلف و هم در فصل‌نهایی و جمع‌بندی، مبانی و ادله اندیشمندان مختلف نقد و بررسی می‌شوند و در نهایت با روش تلفیقی، پوسته‌ها و هسته‌های نظرات و دیدگاه‌های متفاوت از یکدیگر متمایز می‌شوند تا وفاق و خلاف آنها مشخص و نظر نهایی محقق شود.

پژوهش درباره چنین مسئله‌ای با این روش - که فقط دغدغه گزارش و جمع‌آوری ندارد - به دنبال آن بوده است تا هم مسائلی قدیمی مانند چیستی وحی و ارتباط دین و فلسفه بهتر تبیین شود و هم به مسائل جدیدی مانند تجربه دینی و معنوی، امکان مشارکت و بسط در تجربه نبوی، پاسخ درخوری داده

شود. علاوه بر اینکه بازخوانی تحلیلی، صحیح و جامع اندیشه متقدمان، امکان هرگونه نسبت ناروا یا قلمه زدن بی حاصل برخی از نظریات جدید با حال و هوایی دیگر را به اندیشمندانی مانند غزالی، ملاصدرا و ابن عربی منتفی می کند؛ به ویژه برای آن نظریات تلفیقی که می کوشند دیدگاه هایی از حوزه های دینی دیگر مانند مسیحیت یا حوزه های معرفتی همچون فلسفه زبان را با رویکرد عرفانی یا کلامی اندیشمندان اسلامی پیوند بزنند. در حاصل کار نیز شناخت بهتر این مسئله که نقطه دهنه نی ادیان الهی است، مباحثی مانند تأثیر تلقی های متفاوت در نظام سازی الهانی همچون الهیات مسیحی و اسلامی و حتی الهیات نظام های کلامی گوناگون مانند نظام اشعری، نوع دینداری فیلسوفانه یا عارفانه به تبع ماهیت وحی و مبانی فلسفه و کلامی تفسیر، روشن تر خواهد شد.

گفتنی است، بازخوانی در پیشینه این تحقیق شکل گرفته که به بررسی نظریات وحی پرداخته است. برخی از این آثار با رویکرد علوم قرآنی شکل گرفته اند و در مسیر دیگری قرار دارند یا به بیان دیگر، به انتقادی و به اختصار، نظریات فلسفی را کاویده اند؛ مانند کتاب نقد و بررسی تفسیریه ی وحی از حیدر باقری اصل. از میان آثار فلسفی نیز که در سال های اخیر نوشته شده است، می توان به کتاب تبیین فلسفی وحی از موسی ملایری اشاره کرد که از نمونه های خوب این عرصه به شمار می آید؛ همچنین کتاب نظریه فلسفی وحی از منصف اربابی و ملاصدرا از محمد جعفری هرنندی که با انتخابی هوشمندانه، فارابی و ملاصدرا را به عنوان نقطه آغاز و پایان، در فیلسوفان متقدم برگزیده و با شیوه ای تحلیلی، این موضوع را بررسی کرده است. پژوهش حاضر، ضمن استفاده از تلاش پیشینان، خود و ارج نهادن به این کوشش ها، تلاش کرده است بیش از آنکه شخصیت های فلسفی و نظراتشان را در این باب وجهه نظر قرار دهد، نظر خود را به مسئله وحی معطوف کند و با به خدمت گیری نقاط قوت فیلسوفان متعدد و رفع کاستی های شان، این مسئله را شفاف تر کند و با گشودن چتر معرفتی خود، در مقام شکار و داوری، رویکرد ساحت های معرفتی مختلف را در نظر بگیرد تا در تحلیل نهایی مسئله وحی، نگاه جامع تری متولد شود.

گفتنی است ساختار کلی این کتاب بر سه بخش کلی استوار شده است: بخش اول خلاصه‌ای است از نظریات وحی که شامل نظرهای گوناگون قدیمی و جدید مانند کلامی، عرفانی، روان‌شناختی و وحی در مسیحیت و نظریات تلفیقی مانند بسط تجربه نبوی و فعل گفتاری می‌شود. هدف از این بخش آن بوده است که خواننده ابتدا با پیشینه کلی بحث آشنا شود؛ همچنین در ارائه مطالب فصل‌های بعدی که با رویکردهای بعضاً متنوع یک اندیشمند، مانند غزالی و صدرا، روبه‌رو می‌شویم ما را از ذکر تفصیلی این نظریات بی‌نیاز می‌کند. در این بخش نیز برای رسیدن به نظر نهایی که از همه این نظرات، به نحو مستقیم یا غیرمستقیم یا در بررسی تطبیقی استفاده می‌شود، بسترسازی معرفتی لازم می‌آید. رسیدن به نتیجه نهایی، از پیش فراهم شده باشد.

در بخش دوم دربار، رویکرد فلسفی و آرای فیلسوفان مسلمان بحث کرده‌ایم. این بخش حاوی بحث‌های گوناگونی است که هر مبحث مربوط به یک اندیشمند است و از طریق آغای می‌شود و با ملاصدرا پایان می‌یابد. ذیل هر مبحث، گفتارهایی در تبیین مبانی، ادله و رویکردهای آن اندیشمند قرار دارد. در تحلیل و بررسی هر مبحث نیز بر سی و انی یا ادله آن اندیشمند، به قدر توان مؤلف، نقد و بررسی شده است. ضمن آنکه تتبع کامل‌تر، به کشف دو رویکرد در اندیشه ابن‌سینا و چهار رویکرد در اندیشه غزالی و سه رویکرد در اندیشه ملاصدرا منجر شده است و تلاش آنها در جمع‌بندی این رویکردها و تصویرهای حاصل از آن در مسئله وحی ارزیابی شده است؛ بنابراین تنوع این رویکردها، نحوه ورود و خروج به بحث و تحلیل نهایی از مباحث روحی بوده است. این یادآوری نیز لازم است که از آرای اندیشمندان معاصر مانند علامه محمدحسین طباطبایی و استادان مرتضی مطهری و عبدالله جوادی‌آملی به عناوین متفاوت استفاده شده است که اگرچه در عناوین فصل‌ها نیامده است، حضور اندیشه این بزرگواران در تحلیل و تبیین مطالب، بر خواننده پوشیده نخواهد ماند؛ همچنین استفاده از پژوهش‌های حوزه علوم قرآنی نیز، به‌ویژه در بخش آخر کتاب و نظر نهایی، از نظر دور نمانده است.

در بخش سوم نیز کوشیده‌ایم با بهره‌گیری از نظرات دو بخش پیشین و نتیجه‌گیری از نقد و بررسی‌ها، نظرات مختلف کنار یکدیگر بنشینند و مواضع وفاق و خلافشان واکاوی شود. خانواده‌آیات نیز در این زمینه گردآوری و دسته‌بندی و روایات مربوط به آنها نیز تتبع شد. با این سرمایه‌ها، ضمن توجه به روش‌شناسی صحیح در مسئله وحی، اقسام عرضی و مراتب طولی وحی بررسی شد. بدین‌سان مشخص شد وحی پدیده‌چندتباری است که هم اشکال متنوع عرضی و هم مراتب تشکیکی طولی فراوانی دارد که بی‌توجهی به این امر به کاهش این حقیقت چندوجهی به یک بُعد لفظی یا وجودی و عقلی یا قلبی صرف منجر خواهد شد؛ درحالی‌که حقیقت وحی عرضی، اشکال متنوع نظری، عملی، زبانی، کناری، دشواری، الهام، رؤیا و کشف و شهود را در بر گرفته است. نقش واسطه‌ها، انتقال رسمی و نقش شخصیت نبی نیز در همین جا واکاوی شده است.

در همین راستا، با خوانسی نوین از حکمت صدرایی به جای ماهیت‌انگاری حقیقت وحی به وجوی بودن آن رسیدیم که در مراتب مختلف، ماهیات متعددی در خود پذیرفته است. علاوه بر این دریافتیم نظریات مختلف کلامی، عرفانی و فلسفی در حوزه اندیشه اسلامی در کلامی‌دانستن وحی اشتراک دارند که با تشکیکی‌دانستن کلام الهی می‌توانند در کنار یکدیگر به هم‌زیستی معرفتی برسند. کما اینکه شواهد بحث نیز گویای توجه به کدام از اینها به مرتبه‌ای از حقیقت کلام الهی بوده است.

امید است همه این تلاش‌ها طالبان را مطلوب افتد و البته بدیهی است نقد ناقدان و نکته‌جویی اندیشمندان بر پختگی این اثر خواهد افزود.

در پایان نیز بر خود لازم می‌دانم بر سبیل «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق»، از همه عزیزان و دوستان که به نحوی در تألیف این اثر مرا یاری کردند، قدردانی و

تشکر کنم؛ به‌ویژه از استادان محترم، آیت‌الله دکتر احمد بهشتی، دکتر طوبی کرمانی و محمد سعیدی‌مهر، بسیار سپاسگزارم. از آقایان محمد جعفری هرنندی و حسین عشاقی نیز که با نکات خود، بر پختگی این اثر افزودند، تشکر می‌کنم و در آخر از همسر مهربانم، که مرا در تألیف این اثر بسیار یاری کرد، قدردانی می‌کنم.

محمدحسن یعقوبیان

www.ketab.ir